

“İnsan Hüquqları” konsepsiyası pandemiyaya qarşı mübarizə dövründə

Amil Cəfərquliyev

Lund Universiteti Avropa Biznes Hüququ üzrə magistr

Mövcud olduğu tarix boyu bəşəriyyət çoxsaylı pandemiyalar və yoluxucu xəstəliklərlə üzləşmiş, bunlar milyonlarla insan həyatına son qoymuşdur. Lakin son otuz il ərzində dünyada virusların yayılması əvvəlki dövrlərlə müqayisədə daha tez-tez baş verir və yoluxucu xəstəliklərin epidemiyası adi hala çevrilir. Yeni pandemiyaların meydana gəlməsi bu gün bütün bəşəriyyət üçün ciddi problem hesab edilir. Bunun ən son nümunəsi yeni növ koronavirus və ya “COVID-19” 2019-cu ildən indiyə kimi davam edir. Bu cür hallarda aktual olan məsələlərdən biri də, təbii ki, insan hüquqları və onların məhdudlaşdırılmasıdır. Məhz bu yazının məqsədi də pandemi-yaya qarşı mübarizədə “insan hüquqları” konseptini təhlil etmək və insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının hüquqi əsaslarını müəyyənləşdirmək və bu istiqamətdəki problemləri ortaya çıxarmaqdır. Bunun üçün yazıda müxtəlif xarici dövlətlərin, beynəlxalq təşkilatların praktikası araşdırılmış, həmçinin xarici doktrinadan onlarla müəllifin əsərlərinə istinad edilərək məsələ ilə bağlı təkliflər irəli sürülmüşdür. Alman sosioloqu Ulrich Beck sivilizasiya risklərinin qloballaşmasından danışaraq müasirləşmə nəticəsində mövcud cəmiyyətin sosial strukturunun

prosesinin “mütərəqqi və inkişaf etməkdə olan” dinamikası ilə transformasiya edilmiş “risk cəmiyyəti” adlandırılan yeni tipologiyaya malik olduğunu düşünür. Onun sözlərinə görə, cəmiyyətin müəyyənləşdirdiyi bu tipologiyaya müasirliyin davamlılığında yeni sosial forma yaradıb. Ulrich Beckə görə, müasirliyə doğru inkişaf edən bu yeni sosial tipologiya “risk” anlayışını müəyyən etmişdir. Qloballaşma ilə bağlı bu risklər bütün insanları ayırd etmədən təhdid edir. Beck bu reallığı belə formalaşdırıb: yoxsulluq iyerarxiyidir, çirklənmiş hava - demokratik təbəqədir. [23, s. 49]. Mütəfəkkirə görə hazırda dünyada baş verən global təhlükələr və onların təbiəti bir növ cəmiyyət üçün “bumeranqın sosial effekti” hesab edilməlidir. Belə ki, onun sözlərinə görə, “hətta varlı və hakim şəxslər risk qarşısında sığortalanmış hesab oluna bilməzlər.” [23, s. 50] Nəticə olaraq müasir tibb və səhiyyə sisteminin inkişafına baxmayaraq epidemiyalar, pandemiyalar və digər fəvqə təbii hadisələr və onların dağıdıcı nəticələri müasirləşmə dövründə də daha mürəkkəbləşmiş şəkildə sərhədsiz risk faktoru kimi bütün bəşəriyyəti təhdid edir. Təbii ki, bu cür halların “insan hüquqları” konsepsiyasına təsiri və dövlətlərin bu kimi qabaqcadan görünə bilməyən hallara məruz qaldıqdan sonra yeni “insan hüquqları” siyasəti formalaşdırmaları da istisna təşkil etmir.

Pandemiya kimi fəvqəladə halların insan hüquqlarına qaçılmaz şəkildə təsirlərinin olması heç kəsə sirr deyil. Xüsusilə, bu kimi hallarda insan və vətəndaşların əsas hüquq və azadlıqları diqqət mərkəzində olmalı və heç vaxt ikinci plana atılmamalıdır. Araşdırma zamanı təhlil edilmiş ədəbiyyatlara, doktrinadakı müxtəlif müəlliflərin fikirlərinə və ayrı-ayrı xarici dövlətlərin praktikasına əsasən qeyd edilməlidir ki, pandemiya dövründə əsas diqqət mərkəzində olan və məhkəmə mübahisələrinin yaranma mənbəyi kimi daha çox aşağıdakı hüquq və azadlıqlar çıxış edir: Sağlamlıq hüququ və tibbi xidmətlərə çatımlılıq;

- Hərəkət və səyahət azadlığı;
- Şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ;
- Fikir və məlumat azadlığı;
- Digər iqtisadi və sosial hüquqların təmini.

Bu baxımdan əhalinin bütün təbəqələrinin: həm xəstəliyə yoluxmuş, həm də digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və qorunması üçün bütün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir. [9, s. 50]. Ələxsus, bu kimi hallar zamanı fərdlər arası ayrı-seçkiliyə yol verilməməlidir.

Müxtəlif ədəbiyyatların və fərqli xarici dövlətlərin pandemiya qarşı mübarizə strategiyalarının təhlili onu göstərir ki, pandemiya dövründə daha çox həssas olan qruplar aşağıdakılardır:

- Evsiz və yoxsul şəxslər;
- Həbsxana və digər cəza çəkmə müəssisələrində olan məhkumlar;
- Xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən şəxslər;
- Yaşı 50-55-dən, bəzən 60-65-dən yuxarı olan və fiziki qüsurları olan şəxslər.

İnsan hüquqları siyasətinin formalaşdırılmasında beynəlxalq təşkilatların rolu.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (bundan sonra BMT) “Covid 19 və İnsan Hüquqları” adlı siyasi sənədində də pandemiya qarşı mübarizədə insan hüquqlarının ilkinliyi bir daha bəyan edilmişdir. Bu sənəddə mövcud pandemiya vəziyyətində üç əsas insan və vətəndaş hüquqlarının prioritetliyi müəyyən edilmişdir: “Yaşamaq hüququ və onun qorunması” (dövlətlərin həm pozitiv, həm də neqativ öhdəlikləri), “Sağlamlıq hüququ və tibbi xidmətlərə əlaqədarlıq” (dövlətlərin həm pozitiv, həm də neqativ öhdəlikləri), “hərəkət azadlığı və onun məhdudlaşdırılmasının legitimliyi”. Həmin sənədin preampulasına əsasən, özlüyündə virusa nəzarət etmək və insanların yaşamaq hüququnun qorunması virusun yayılması zincirinin qırılması hesab edilə bilər. Burada əsas məsələ insanların bir-birinə olan təması və ünsiyyətini limitləndirilməsi və balanslaşdırılmasıdır. Sənədə görə, dövlətlər tərəfindən pandemiya qarşı atılan ilkin addımlar ictimai sağlamlığın təmin edilməsi, karantin rejimlərinin tətbiqi və hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması olmalıdır. Həmçinin o da qeyd edilmişdir ki, dövlətlər sağlamlıq hüququnun təmini baxımdan sosial-iqtisadi vəziyyəti qənaətbəxş olmayan şəxslərin də tibbi xidmətlərə çıxışını təmin etməlidir. Eyni zamanda beynəlxalq və milli təhlükəsizliyin, habelə, təcili tibbi yardımın göstərilməsinin təmin edilməsi məqsədilə hüquqlara müdaxilədə “proporsionallıq” və “ayrı-seçkilik olmadan” prinsiplərinə uyğun olaraq dövlətlərə hərəkət azadlığına müdaxiləyə icazə verilmişdir.

Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatı isə “ilk olaraq insan” prinsipini rəhbər tutaraq dövlətlərin pandemiya qarşı mübarizə strategiyalarının formalaşdırılması məqsədi ilə bir sıra tövsiyələrlə çıxış etmişdir. Pandemiya əziyyət çəkən və ya virusa yoluxmuş istənilən şəxslərin əsas hüquqlarının qorunması, azlıqlara və ayrı-ayrı icmalara qarşı ayrı-seçkililiyin ləğvinin vacibliyi təşkilat tərəfindən bir daha qeyd edilmişdir. Ona görə də, dövlətdaxili hüququn tətbiqi zamanı hər hansı potensial pozuntu və ya təzyiq təşkil edə biləcək hərəkətlərdən qaçınılmalıdır. Pandemiya qarşı mübarizənin təşkilində insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarına edilən istənilən müdaxilədə “proporsionallığın” və “müddətliliyin” gözlənilməsi müəyyən edilmişdir. Həmçinin, “hesabatlılıq” və “aşkarlıq” müddəalarının təmini baxımından məhdudiyətləri tətbiq edən istənilən qurumun uyğun, yaxud ağılabatan müddət ərzində məhdudiyətlərin əhatəsini təşkil edən hədəf kütləsinin qabaqcadan məlumatlandırılmasının məqsədə uyğunluğu müəyyən edilmişdir. Eyni zamanda təşkilat “beynəlxalq əməkdaşlıq” və “qarşılıqlı yardım” prinsiplərindən çıxış edərək pandemiyanın yayılması nəticəsində ağır şəkildə əziyyət çəkmiş dövlətlərə yardım göstərilməsini effektiv hesab etmişdir. Bununla da təşkilat insan hüquqlarının qorunması və təmin edilməsi ilə yanaşı olaraq pandemiyanın səbəb olduğu zərər və itkilərin bərpası və minimuma endirilməsinin də prioritetliyini vurğulamışdır. Əlavə olaraq təşkilat tərəfindən gələcəyə baxış perspektivindən çıxış edilərək istər pandemiya davam etdiyi dövrdə, istərsə də post-pandemiya dövründə atılacaq bütün addımlar zamanı “ədalətlik”, “dayanıqlı və davamlı iqtisadi inkişafın təmini”, “sülhün və təhlükəsizliyinin təmini və qorunmasının” vacibliyi qeyd edilmişdir.

Hüquqda elə bir rejim mövcuddur ki, ictimai həyatı tənzimləyən münasibətlər kəskin şəkildə dəyişir. Dövlətin vətəndaş qarşısında səlahiyyətləri artdığı kimi, vətəndaşın da hüquqları azalır və məhdudlaşır. Bu qeyri-adi bir rejim olduğuna görə, buna fəvqəladə hallar

rejimleri deyilir. Fövqəladə rejim istisna haldır. Bu rejim ictimai həyatda bir çox məhdudiyətə səbəb ola biləcəyi üçün, onun tətbiqi (başladılması) ağır şərtlərə və təminatına tabedir. Dünyaya dövlətlərinin praktikasının təhlilinə əsasən, insan hüquq və azadlıqlarının təmini baxımdan öhdəliklərdən çəkilməyə imkan verən istisna halların mövcudluğu zamanı dövlətlərin öz öhdəliklərindən geri çəkilməsinin mövcudluğu şərtləndirən üç əsas sistem mövcuddur: Birincisi odur ki, bəzi dövlətlərdə bu cür geri çəkilməyə ümumiyyətlə yol verilmir. İkinci tip dövlətlərdə belə hallarda geri çəkilmənin əsası konstitusiyalarda öz əksini tapır. Üçüncü tip dövlətlərdə isə, bu kimi halların ayrı-ayrı növlərində geri çəkilmənin həyata keçirilməsi üçün müxtəlif qanunlar vardır. [7, s. 32]

Müasir cəmiyyətlər, fövqəladə rejimlərdə hüquq və azadlıqların məhdudlaşdırılıla biləcəyini qəbul edirlər. 1995-ci il Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 71-ci maddəsində: Müharibə, hərbi vəziyyət və fövqəladə vəziyyət, habelə, səfərbərlik elan edilərkən insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının həyata keçirilməsi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq öhdəliklərini nəzərə almaq şərti ilə qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırılıla bilər. Həyata keçirilməsi məhdudlaşdırılan hüquq və azadlıqlar haqqında əhaliyə qabaqcadan məlumat verilir. 71-ci maddənin göstərdiyi əsaslar bunlardır: Müharibə vəziyyəti, hərbi vəziyyət, fövqəladə hal və səfərbərlik zamanında; Beynəlxalq öhdəlikləri nəzərə alaraq; Qismən və müvəqqəti məhdudlaşdırma. [64]

Müharibə, hərbi vəziyyət, fövqəladə hal və səfərbərliyin elan edilməsi, idarənin özbaşınalığına qalmayıb, nə zaman elan edilə biləcəyi qanunla məhdudlaşdırılıb və çox vaxt qanunverici orqanın təminatına bağlıdır, yəni parlament belə qərarları təsdiq etməlidir. Digər tərəfdən beynəlxalq öhdəliklərin nəzərə alınması onu tələb edir ki, dövlət tərəf olduğu insan hüquqları sənədlərinə uyğun davransın.

İnsan hüquqları rejimini müəyyən edən bir sıra beynəlxalq sənədlərdə də haqqında danışdığımız fövqəladə vəziyyətlər zamanı dövlətlərin insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmini baxımından öhdəliklərindən bəzi istisnalarla və müəyyən əsasların mövcudluğu ilə geri çəkilə bilməsini (derogation) müəyyən etmişdir. Bunların ən əsası kimi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının "Müki və Siyasi Hüquqlar haqqında Pakt"ının 4.1-ci maddəsi hesab olunmalıdır. [25] Həmin maddənin məzmununa əsasən: "Dövlət daxilində əhalinin həyatını təhlükə altına salan fövqəladə vəziyyət zamanı və belə halın mövcudluğu rəsmən elan edilərkən, hazırkı Paktda iştirak edən dövlətlər hazırkı Pakt üzrə öz öhdəliklərindən yalnız həmin vəziyyətin tələb etdiyi ölçüdə geri çəkilmək üçün tədbirlər görə bilərlər, bu şərtlə ki, belə tədbirlər onların beynəlxalq hüquq üzrə digər öhdəliklərinə zidd olmasın və insanın yalnız irqi, dərisinin rəngi, cinsi, dili, dini və ya sosial mənsubiyyəti ilə bağlı əlamətləri əsasında ayrı-seçkiliyə yol verilməsinə gətirib çıxarmasın".

Həmçinin nə olursa-olsun məhdudlaşdırılıla bilməyən hüquqlar da göstərilib. Bunlar: ölüm cəzasının ləğvi gecikdirilə bilməz; 18 yaşdan kiçik olanlara ölüm cəzası tətbiq edilə bilməz; işgəncə qadağası, köləlik və qul ticarəti qadağası; müqavilə öhdəliyinə zidd davranmağa görə (mülki hüquq pozuntu-suna görə) həbs qadağası; cinayət və cəzada qanunçuluq prinsipi; fikir, vicdan və din, din seçmə və ibadət etmə azadlığı; valideynlərin uşaqlarının dini, əxlaqi və təhsilini seçmə hüququdur. Yuxarıda sayılan hüquqlar heç vaxt, müvəqqəti belə olsa, məhdudlaşdırılıla bilməz. Digər tərəfdən isə məhdudlaşdırılan hüquqlar haqqında tərəf dövlət, Konvensiyanın hansı müddəalarını və hansı səbəblə məhdudlaşdırdığını, BMT Baş Katibliyinə dərhal məlumat verməlidir. Eyni proseduraya görə, məhdudlaşdırma tədbirləri bitdikdə, müvafiq bildiriş verilir. Bundan əlavə sırf fövqəladə vəziyyətlər zamanı dövlətlərin insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmini baxımından öhdəliklərindən geri çəkilə bilməsini müəyyən edən 1984 tarixli "Siracusa Prinsipləri" adlı sənəddə, fövqəladə vəziyyət rejimi ilə əlaqədar insan hüquqlarının

təmini və qorunması ilə bağlı dövlətlərin öhdəliklərindən geri çəkilməsi bir sıra halların mövcudluğu ilə şərtləndirilmişdir. Bu sənədə əsasən ilk hal “əhalinin yaşamaq hüququnu təhlükə altına alan təcili vəziyyət”in mövcudluğuudur. Siracusa prinsiplərinə görə öz öhdəliklərindən bu əsasla geri çəkilən dövlər belə bir halın mövcudluğunu “dərhal” məhdudlaşdırmaların əhatə etdiyi hədəf kütləsinə ictimai şəkildə bildirməli, başqa sözlə elan etməlidir.

Bundan əlavə sırf fəvqəladə vəziyyətlər zamanı dövlətlərin insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının təmini baxımından öhdəliklərindən geri çəkilə bilməsini müəyyən edən 1984-ci il tarixli “Siracusa Prinsipləri” adlı sənəddə, fəvqəladə vəziyyət rejimi ilə əlaqədar insan hüquqlarının təmini və qorunması ilə bağlı dövlətlərin öhdəliklərindən geri çəkilməsi bir sıra halların mövcudluğu ilə şərtləndirilmişdir. Bu sənədə əsasən ilk hal “əhalinin yaşamaq hüququnu təhlükə altına alan təcili vəziyyət”in mövcudluğuudur. Siracusa prinsiplərinə görə öz öhdəliklərindən bu əsasla geri çəkilən dövlər belə bir halın mövcudluğunu “dərhal” məhdudlaşdırmaların əhatə etdiyi hədəf kütləsinə ictimai şəkildə bildirməli, başqa sözlə elan etməlidir. Həmin sənədin dördüncü maddəsinə əsasən öhdəliklərdən geri çəkməyə əsas verən hallar aradan qalxdıqdan sonra fərdlər bütün hüquq və azadlıqlarını tam həcmdə bir növ “geriyə alırlar”. “Siracusa Prinsipləri”nin müəyyən etdiyi digər əsas şərtlərdən biri də geri çəkilmənin “zəruriliyi” dir (“necessity”). Bu prinsipin tələbinə əsasən dövlətlərin öz öhdəliklərindən geri çəkilməsinin ciddiyyəti, zamanı, demoqrafik və coğrafi əhatə dairəsi yalnız əhalinin yaşamaq hüququna ciddi təhlükə yaradan halı ələ almaq üçün zəruri olmalı, həmçinin təbiəti və həcmi etibarilə proporsional olmalıdır. [26]

1953-cü il 3 sentyabr tarixli “İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasının (bundan sonra Konvensiya) 15-ci maddəsinin birinci bəndinə əsasən: “Müharibə və ya millətin həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən hər hansı biri onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə, yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi səviyyədə bu Konvensiya üzrə öhdəliklərinə uyğun olmayan tədbirlər görə bilər”. Həmin maddənin ikinci bəndi isə, Konvensiyada təsbit edilmiş hüquqların mütləq hüquqlar, yəni 15.1-ci maddənin təsir qüvvəsindən kənar olan məhdudlaşdırıla bilinməyən hüquqlar sırasına aid edir. Bu hüquqlar aşağıdakılardır: İşgəncənin qadağan olunması (3-cü maddə); Köləliyin və məcburi əməyin qadağan olunması (4-cü maddənin birinci bəndi); Qanunla nəzərdə tutulmamış cəzanın yolverilməzliyi (7-ci maddə). 15-ci maddənin 3-cü bəndinə əsasən: “bu geri çəkilmə hüququndan istifadə edən Razılığa gələn Yüksək Tərəf gördüyü tədbirlər və onların səbəbləri haqqında Avropa Şurasının Baş katibini tam məlumatlandırmalıdır. O, həmçinin belə tədbirlərin dayandırılması və Konvensiyanın müddələrinin yenidən tam həyata keçirilməyə başlanması haqqında Avropa Şurasının Baş katibinə məlumat verməlidir”. [27]

Lakin Konvensiya və onun protokollarında sadalanan digər hüquqlar mütləq hüquqlar olmayıb məhdudlaşdırıla bilən qəbildən hesab olunurlar. Məsələn: “azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququ” (5-ci maddə), “şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ” (8-ci maddə) və s. Bu qəbildən olan hüquqlara müdaxilənin edilməsi üçün 15-ci maddədən əlavə olaraq həmin hüquqları özündə ehtiva edən maddələrdə məhdudlaşdırma bəndləri (derogation clause) yer alır. Məsələn 8-ci maddənin 2-ci bəndinə əsasən dövlət yalnız aşağıdakı halların kompleks şəkildə mövcudluğu zamanı “şəxsi həyata və ailə həyatına hörmət hüququ”na müdaxilə edə bilər: “Milli təhlükəsizlik, ictimai asayiş və ölkənin iqtisadi rifah maraqları naminə, iğtişaş və ya cinayətin qarşısını almaq üçün, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan hallar istisna olmaqla, bu hüququn həyata keçirilməsinə dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən müdaxiləyə yol verilmir”.

Beləliklə, bu qəbildən olan hüquqlara edilmiş müdaxilənin pozuntu hesab edilməməsi

üçün aşağıdakı hallar kompleks şəkildə mövcud olmalıdır: Müdaxilənin əsaslı-qanuni olmalıdır; Müdaxilə legitim olmalıdır; Müdaxilə zəruri olmalıdır. Müdaxilənin əsaslılığı məsələsində AİHM qanunvericilik normasının olub-olmadığı müəyyənləşdirilir. Əgər müdaxilə qanunla nəzərdə tutulubsa, pozuntu tanınmır (hərçənd ki, həmin hərəkət araşdırmanın sonrakı mərhələsində zəruri və ya mütənasib hesab edilməyə bilər). Əgər müdaxilə qanunla nəzərdə tutulmayıbsa, o halda iddia edilən məhdudiyət Konvensiyanın pozuntusu hesab edilir və bundan sonra AİHM-in işi dərinəndən araşdırmasına ehtiyac qalmır. Bu şərt məhdudlaşdırıla bilən bütün hüquqlara şamil olunur, baxmayaraq ki, 9-11-ci maddələrin mətninin ingilis versiyasında «qanunla nəzərdə tutulmuş» ifadəsi fransız versiyasındakı ifadədən fərqlənir. [11, s. 77]. Bununla belə, Komissiya və AİHM bu fərqi hər hansı konkret əhəmiyyət daşıdığını həmişə təkbilən və hər iki ifadənin eyni mənada işləndiyini bildiriblər, çünki fransızca «prévue par la loi» ifadəsi hər hansı fərqli mənəni bildirmir. [16, s. 98]. Strasburq Məhkəməsi müdaxilənin qanunla nəzərdə tutulub-tutulmadığını müəyyənləşdirmək üçün üç mərhələli qiymətləndirmə aparır. Belə ki, Məhkəmə qiymətləndirməni həyata keçirərkən aşağıdakıları müəyyənləşdirir: milli qanunvericilikdə müdaxiləni nəzərdə tutan norma varmı; onun mətni aydın və dəqiqdirmi; onun məqsədləri nədən ibarətdir? [20, s. 464]

Məhkəmə müdaxilənin qanunla nəzərdə tutulmuş olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra müdaxilənin legitimliyini, yəni qanuni məqsəd daşıyıb-daşmadığını araşdırır. Bu isə özlüyündə nəzərdə tutulmuş müdaxilənin gözlənilən nəticələrə gətirib-gətirməyəcəyi və həmin müdaxilənin zəruriliyi məsələsini ortaya çıxarır. Milli hakimiyyət orqanı tərəfindən bu və ya digər tədbirin tətbiqinin zəruriliyinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan qiymətləndirmə sərbəstliyi doktrinası mütənasiblik prinsipini özündə əks etdirir. Lakin bunlardan birincisi ikinciyə nisbətən daha geniş anlayışdır və müəyyən qiymətləndirici «rəyləri» əks etdirən anlayış olaraq bu və ya digər səviyyədə məhkəmə nəzarətinin mümkünlüyünü özündə ehtiva edir. Nəzarətin səviyyəsi «rəylərin nə dərəcədə ağılabatan olmasından» asılı olaraq fərqlənir [52], belə ki, etiraz edilən qanunun qəbulu üçün milli hakimiyyət orqanı ağılabatan əsas gətiribsə, bu, Məhkəmənin həmin orqanın qərarı ilə razılaşması üçün kifayətdir, lakin milli səviyyədə tədbirin «ciddi dövlət maraqları» naminə görüldüyü iddia edilirsə, Məhkəmənin həyata keçirdiyi nəzarətin səviyyəsi daha yüksək olur və bu halda dövlətin həmin tədbirə haqq qazandırmaq üçün daha «inandırıcı səbəblər» göstərməsi tələb olunur. [50]. Müdaxilə tədbiri barədə qərar qəbul edən orqanın qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudlarının genişliyi həm Avropa Məhkəməsindən, həm də milli hakimiyyət orqanlarından asılıdır. Bir çox hallarda qiymətləndirmə sərbəstliyini tətbiq edərkən dövlətlərin ziddiyyətə girən şəxsi və ya ictimai maraqlarla Konvensiya hüquqları arasında bəzən riayət etmələri tələb olunur. [51]

Epidemik xəstəliklərlə milli miqyasda mübarizə aparmaq üçün ölkə rəhbərliyi tərəfindən görülən tədbirlərin məqsədə uyğunluğu ilə əlaqədar Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (bundan sonra AİHM) 2005-ci il tarixli *Enhorn v. İsveç* məhkəmə işi bu məsələ barəsində pre-sedent formalaşdırmaq yolunda uğurlu bir nümunə olmuşdur. Covid-19 pandemiyası ilə HIV epidemiyası arasında yoluxma riski, yayılma təsiri, ölüm və xəstələnmə nisbəti kimi fərqlər olmasına baxmayaraq, hər ikisi global pandemiya kimi qəbul edilməkdədir. Sözü gedən məhkəmə işində HIV virusuna yoluxmuş şəxs eyni zamanda onu başqasına yoluxdurmuşdur. Müvafiq məhkəmə işində yoluxmuş şəxs planlanmış olan həkim müayinəsinə getmədiyi üçün səhiyyə işçisi İsveçin “1988-ci il 33-cü tarixli Yoluxucu Xəstəliklər Qanununa” uyğun olaraq Rayon İnzibati Məhkəməsinə xəstənin hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması və üç ayadək xəstəxanada saxlanması üçün müraciət etmişdir. Ölkədaxili məhkəmə qərarına əsasən xəstənin təcrid altında saxlama müddəti altı ayda bir uzadılmış və ümumilikdə təcrid müddəti bir il yarım davam etmişdir. Məhkəmə bu qərarını bu cür əsaslandırmışdır ki, xəstəyə tətbiq olunan məcburi təcridetmənin HIV virusunun yayılmasının qarşısını almaq və ictimai mənafeyi qorumaq üçün

yetərli deyil, ona görə də, onun izaloiyasiya müddəti davam etməlidir. [49]

Adı çəkilən mübahisədə, AİHM mahiyyət etibarını alan tədbirləri ictimai sağlamlığı və təhlükəsizliyi qorumaq olduğunu qəbul etmişdir. Bu vəziyyətdə ərizəçiyə tətbiq olunan “həbs qətimkan tədbiri” ictimai sağlamlığı qanunun tətbiqi çərçivəsində cəmiyyətin digər üzvlərini qorumaq üçün könüllü tədbirlərə riayət etməməsinə görə verilən məhkəmə qərarına əsaslanır. Buradakı məcburi təcrid olunma tədbirinin səbəbi, ərizəçinin cinsi əlaqəyə girərək xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün müəyyən edilmişdir. [12, s. 155] Beləliklə, AİHM məcburi təcridetmənin daxili qanunlarda əsası olduğunu qəbul etmişdir. Bununla birlikdə, AİHM Konvensiyanın 5-ci maddəsinin 1-ci bəndinin (e) bəndinə əsasən “yoluxucu xəstəliklər” altında təcridetmənin qanuniliyini müəyyənləşdirmək üçün iki meyar müəyyən etmişdir. Bu meyarlardan birincisi “yoluxucu xəstəliyin yayılmasının ictimai sağlamlıq üçün təhlükəli olub-olmaması ilə bağlıdır”. Məhkəmənin təyin etdiyi ikinci meyar, “ictimai maraqların qorunması üçün daha yüngül tədbirlərin yetərli olmadığını nəzərə alaraq, yoluxucu xəstəlik keçirən bir şəxsin tutulmasının, xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün son vasitə olub-olmadığı” məsələsidir. [12, s. 156] Məhkəmə bu meyarlar çərçivəsində pozuntunu tanıyaraq epidemiyalara qarşı qabaqlayıcı mübarizə tədbirlər sistemi müəyyən etmişdir.

Pandemiyalar, epidemiyalar, hərbi və fəvqəladə vəziyyətlər dünyanın istənilən ölkəsində ictimai qayda və təhlükəsizliyə qarşı təhdid əmələ gətirdiyindən pandemiyanın aktual olduğu dövrdən bu yana müxtəlif dövlətlər pandemiya qarşı müxtəlif mübarizə strategiyaları seçmişlər. İstənilən halda atılan addımların bir çox insan və vətəndaşların bu və ya digər hüquq və azadlıqlarına müxtəlif cür təsir göstərmişdir. Bu başlıqda ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən pandemiya qarşı mübarizə məqsədi ilə qəbul edilən qanunlardan və onların insan hüquq və azadlıqlarına hansı dərəcədə təsir göstərdiyi müzakirə olunacaq.

Araşdırmaya Pandemiyanın dünyaya yayılmasının mənbəyi qismində çıxış edən Çin Xalq Respublikasından başlamaq daha düzgün olar. Pandemiya qarşı mübarizədə atılacaq ilkin addımlar, demək olar ki, Çində müəyyənləşdirilmişdir. Məhz ayrı-ayrı əyalətlərdə yaşayan milyonlarla insanın hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması, karantin müddətlərinin tətbiq edilməsi, insanların bu və ya digər açıq məkanlarda toplaşması və girişinin məhdudlaşdırılması kimi tədbirlər ilk dəfə Çində yazılı şəkildə qəbul edilən müxtəlif rəsmi sənədlərlə tətbiq edilmişdir. [31] Kiber məkanda ilkin məhdudiyyətlər isə Argentinada tətbiq edilmişdir. Belə ki, Argentina hökuməti sosial mediya hesablarında əhalinin yanlış və təhrif edilmiş məlumat yaymasının qarşısını almaq üçün müxtəlif izləmə və qabaqlayıcı alqoritmlər tətbiq etmişdir. [32]

Avstraliyada 2005-ci il tarixli “Fəvqəladə vəziyyətin idarə edilməsi” Qanununa dəyişiklik edilərək virusun daha çox yayıldığı qərbi Avstraliyada hökumətə belə bir icazə verilmişdir ki, pandemiya ilə əlaqədar izoliasiya edilməli olan şəxslərin cəmiyyətdən təcrid olunmasını təmin etmək üçün evlərə müşahidə cihazları quraşdırılsın. Bu qaydaya əməl etməyəcək şəxslər üçün 12.000 dollar məbləğində cərimə və ya bir ilə qədər müddətdə azadlıqdan məhrum etmə cəzası müəyyən edilmişdir. [33]

Pandemiya ilə mübarizədə digital-elektronik izləmə və təqib startegiyasını əsas götürən Bəhreynə “BeAware” (Ayıq olmaq) adlı layihə həyata keçirilmişdir. Özünü evlərində və digər yaşayış sahələrində izoliasiya etməli olan şəxslərin telefonlarına GPS yerləşdirildiyi üçün bu layihə çərçivəsində onların qollarına telefonlarından 15 metr uzaqlaşacaq qədər izləmə mərkəzinə siqnallar ötürəcək qolbağlar taxılmışdır. [34]. Oxşar siyasətin həyata keçirildiyi HonKonda hökumət karantinə alınmış şəxsləri effektiv şəkildə izləyə bilmək üçün onların elektron qolbağ taxması məcburiyyətini tətbiq etmişdir. [37]

Pandemiya dövründə müzakirələrə və tənqidlərə səbəb olan digər tədbirlər İsrail hökuməti tərəfindən tətbiq edilmişdir. Hökumət tərəfindən fərdlərin mobil telefonlarında verilən-

lərin izlənməsi üçün izləmə sistemləri daxil edilmişdir. Hökumət öz mövqeyini onunla əsaslandırılmışdır ki, onlar bununla məhkəmə qərarını gözləməyə vaxt sərf etmədən Covid-19 xəstəsi olduğunu gizlədən şəxsləri aşkara çıxarmağa çalışırlar. [41]

Koronavirusa qarşı mübarizə dövründə şəxslərin məlumat əldə etmək azadlığına dair də müxtəlif məhdudiyyətlərin bəzi ölkələr tərəfindən tətbiq edilməsinə də rastlanılmışdır. Milli Müdafiə Qanunu çərçivəsində İordaniya Nazirlər Kabineti (Jordanian Council of Ministers), Covid-19-un yayılmasına səbəb ola biləcək istənilən qəzet, jurnal və ya digər nəşrlərin satışını dayandırmışdır.

Pandemiyaya qarşı mübarizədə digər maraqlı tədbirlər Hindistanda həyata keçirilmişdir. Ölkənin Karnataka əyalətində karantinə alınıb özünü təcrid etməli olan şəxslər üçün belə bir məcburiyyət tətbiq edilmişdir ki, həmin şəxslər evlərində hər bir saatdan bir selfie (öz çəkim) edərək-çəkərək yaşayış yerlərinə müvafiq hökumətin təsis etdiyi müxtəlif izləmə mərkəzlərinə göndərməlidirlər. Hökumət həmin şəkillərin göndərilməsi zamanı şəxslərin location (məkan) funksiyasını aktivləşdirməsi məcburiyyətini də tətbiq etdiyi üçün bu tədbirin nəticəsində həmin şəxslərin effektiv şəkildə izolyasiyası ediləcəyinə inanırdı. Həmçinin, ölkənin müxtəlif yerlərinə mərkəzi hakimiyyət tərəfindən Covid-19 xəstələrinin ünvanlarını təsbit etməyə imkan verəcək mobil tətbiq aktivləşdirilmişdir. [39]. Yenə Hindistanda – Maxarashtra əyalətində karantinə alınmalı olan şəxslərin əllərinin damğalanmasına dair strategiya müəyyən edilmişdir. Bu damğalarda (hand stamps) xəstələrin evlərində iki həftə və ya daha artıq müddətdə izolyasiya edilməli olduğu və onların təcrid müddətləri öz əksini tapmışdır. [40]

İlk koronavirus keysinin 10 mart 2020-ci ildə aşkar edildiyi qardaş Türkiyə Respublikasında isə Koronavirusu Öyrənmə Qurumunun (Koronavirüs Bilim Kurulu) 80 müddəadan ibarət mərkəzi idarəetmə praktikasını formalaşdırılmışdır. Bu praktikanın çərçivəsində ölkənin Səhiyyə Nazirliyi “Pandemiyada Karantin Rejiminə Nəzarət” (“Pandemi İzolasyon İzleme Projesini”) layihəsini başlatmışdır. Koronavirus xəstələri üçün eyni adlı mobil tətbiqin yüklənməsi və aktivləşdirilməsi məcburiyyəti tətbiq edilmişdir. (81) Eyni zamanda Türkiyə Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi 65 yaşından qoca şəxslərin, xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən vətəndaşların, 20 yaşından aşağı olan uşaqların və digər azyaşlıların küçəyə çıxmasına yönəlmiş məhdudiyyətlər tətbiq etmişdir. Eyni zamanda bu qəbildən olan insan və vətəndaşların istənilən ictimai və işə obyektlərinə daxil olması və ictimai nəqliyyatdan istifadəsi də məhdudlaşdırılmışdır. [48]

Avropa İttifaqına üzv ölkələrdən olan Macarıstanda isə fəvqəladə vəziyyət rejimində dövlət orqanlarının səlahiyyəti məsələsi haqqında olduqca müzakirələrə səbəb olan bir qanuni tənziqləməyə müraciət edilmişdir. Belə ki, “Koronavirusa qarşı müdafiə” qanunu ilə hökumətin fəvqəladə vəziyyət səlahiyyətləri qeyri-müəyyən müddətə uzadılmış və bu müddət daxilində baş verə biləcək istənilən seçkilər təxirə salınmışdır. Həmin qanunla hökumətə belə bir səlahiyyət də verilmişdir ki, qüvvədə olan hər hansı bir qanuna bağlı qalmadan fərman və dekretlərlə istənilən aidiyyəti məsələ barəsində tədbirlər həyata keçirsin. Həmçinin həmin qanunla pandemiya haqqında yanlış məlumatlar yayacaq şəxslərin azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə cəzalandırılması müəyyən edilmişdir. [38]

Avropada Pandemiyanın öz təsirlərini ən ciddi şəkildə büruzə verdiyi dövlətlərdən biri olan Fransada Covid-19-a qarşı mübarizədə 2020-290 nömrəli “Fəvqəladə vəziyyət” qanunu qəbul edilmişdir. Həmin qanunla Fransa Konstitusiyasının 38-ci maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq sağlamlıq hüququnun qorunmasını fəvqəladə elan edilmişdir. Həmin qanunla ölkənin Baş Nazirinə insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnəcək istənilən qərar və dekretlərin qəbul edilməsi səlahiyyətli delege edilmişdir. [35]. Avropada Pandemiya qarşı mübarizədə olduqca sərt və istiqrarlı mövqe ortaya qoymuş Almaniya Federal Respublikasında isə “Federal Dövlət Başçıların 15 Aprel Qərarı” qəbul edil

mişdir. Bu qərarla müştərək şəkildə bütün federal dövlətlərdə eyni vaxtda, 12 və 22 aprel tarixlərində insanların yığılmaq hüququnu və bu və ya digər ictimai məkanlarda vaxt keçirmələrini məhdudlaşdıran qərarlar qəbul edilmişdir. [36]

Covid-19-dan olduqca ağır şəkildə əziyyət çəkmiş İtaliyada isə “Covid-19-un Epidomoloji Fövqəladə Vəziyyət Rejimini Bildirən və İdarə Edən Təcili Addımlar” paketi qəbul edilmişdir. Səkkiz nömrəli qərara əsasən, Nazirlər Kabinetinin rəhbərinə, İtaliyada Covid-19-un yayılması ilə əlaqədar qırmızı bölgələr elan edilmiş yerlərdə virusun yayılmasının qarşısını almaq və insanların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına birbaşa və ya dolaylı yolla təsir edə biləcək istənilən səlahiyyətin həyata keçirilməsi həvalə edilmişdir. qarşısını almaq və insanların hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasına birbaşa və ya dolaylı yolla təsir edə biləcək istənilən səlahiyyətin həyata keçirilməsi həvalə edilmişdir. Bütün xidməti və ictimai yerlərdə insanların toplaşması, aşkar edilmiş Covid-19 xəstələri ilə ünsiyyətdə olmuş şəxslərin karantinə alınması qəet edilmişdir. [42]

Avropada koronavirusun ən çox itkilərə səbəb olduğu ölkələrdən biri olan İspaniyada isə 463/2020 sayılı “Covid-19-un Səbəb Olduğu Sağlamlıq Təhlükəsinin İdarə Etmək üçün Fövqəladə Vəziyyət Rejimini Bildirən” krallıq qərarı dərc edilmişdir. Həmin qərara əsasən, ölkədə ilk dəfə olaraq 15 günlük sərt karantin rejimi elan edilmiş və həyati əhəmiyyət daşıyan (qida və tibbi) sektorlar istisna olmaqla bütün xidməti və ictimai obyektlər fəaliyyətini dayandırmış və ölkədə səhiyyə qurumlarının fəaliyyəti mərkəzləşdirilmişdir. [43]

Pandemiyanın başlanğıcında “kütlə immuniteti” strategiyasını əldə rəhbər tutan, lakin sonradan virusun kəskin şəkildə yayılması ilə nəzarəti itirən Böyük Britaniyada koronavirus qanunu qəbul edilmişdir. Əlaqədar qanunla Birləşmiş Krallığın istənilən yerində potensial olaraq yoluxucu hesab edilən fərdlərin aşkar edilməsi və onların təcrid edilməsi üçün yaradılmış xüsusi mərkəzlərə yerləşdirilməsi də daxil olmaqla virusa qarşı mübarizədə bir sıra sərt tədbirlər tətbiq edilmişdir. [44]

Bu pandemiyanın dünyada ən çox itkilərə səbəb olduğu, pandemiya ölkənin səhiyyə sistemini iflasa uğratdığı dünyanın güc mərkəzi hesab edilən Amerika Birləşmiş Ştatlarında da bir sıra tədbirlər tətbiq edilmişdir. Hərəkət azadlığının məhdudlaşdırılması və karantin rejiminin tətbiqi kimi ənənəvi tədbirlərlə yanaşı sırf Birləşmiş Ştatlarda tətbiq edilmiş belə bir maraqlı mübarizə tədbirini qeyd etmək olar: New Jersey və Washington DC kimi bir sıra ştatlarda pandemiya müddəti boyunca dövlət arxivi tələbləri (public record requests) və ən son cavab vermə tarixləri (deadline) təxirə salınmışdır. [45]

NƏTİCƏ:

Mövzu ilə bağlı yazıda qeyd olunmuş bütün müddəaları nəzərə alaraq və tədqiqatın predmeti ilə əlaqədar aparılmış araşdırmanın bütün nəticələrini ümumiləşdirərək pandemiya qarşı mübarizənin hüquqi əsaslarının müəyyənləşdirilməsi üçün aşağıdakı müddəalar qeyd edilməlidir:

Pandemiyaya qarşı mübarizə strategiyalarının müəyyən edilməsində BMT-nin müəyyən etdiyi “proporsionallıq” və “ayrı-seçkilik olmadan” və Beynəlxalq Amnistiya Təşkilatının müəyyən etdiyi “proporsionallıq”, “müddətlilik”, “hesabatlılıq” və “aşkarlıq” prinsiplərinin gözlənilməsi və onlara əməl edilməsi;

Pandemiyaya qarşı hüquqi mübarizədə sağlamlıq hüququ və tibbi xidmətlərə çatımlılıq; hərəkət və səyahət azadlığı; şəxsi toxunulmazlıq və azadlıq hüququ; fikir və məlumat azadlığı kimi hüquq və azadlıqların təmin edilməsi və qorunması istiqamətində daha həssas yanaşmanın müəyyən edilməsi vacibdir, çünki bu kimi hüquqlar pandemiya dövründə daha çox diqqət mərkəzindədir və məhkəmə mübahisələrinin yaranma mənbəyi kimi daha çox çıxış edir;

Pandemiyaya qarşı hüquqi mübarizənin təşkilində beynəlxalq təşkilatların tövsiyələrində

də qeyd edildiyi kimi ayrı-seçkiliyin ləğv edilməsi və həssas qruplara aid edilən şəxslərin (evsiz və yoxsul şəxslər; həbsxana və digər cəza çəkmə müəssisələrində olan məhkumlar; xroniki xəstəliklərdən əziyyət çəkən şəxslər; yaşı 55-60-dan yuxarı olan və fiziki qüsurları olan şəxslər) hüquqlarının təmin edilməsinin diqqət mərkəzindən kənar qalmaması;

Digər bir yandan pandemiya qarşı mübarizə prosesində insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması istiqamətində aşağıdakı müddəaların qeyd edilməsi araşdırmanın məntiqi yekunu üçün məqsədə uyğun hesab edilir:

“Müki və Siyasi Hüquqlar haqqında Pakt”dan irəli gələn öhdəliklərin pozulmaması üçün BMT-nin insan hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının əsaslarını müəyyən edən 1984 tarixli “Siracusa Prinsipləri” adlı sənədində öz əksini tapmış iki əsas şərtin gözlənilməsi: “əhalinin yaşamaq hüququnu təhlükə altına alan təcili vəziyyət”in mövcudluğu; geri çəkilmənin yalnız buna əsas verən “zəruri hal” (“necessity”) olduqda mümkün olması;

“İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa Konvensiyasından irəli gələn öhdəliklərə əməl edilməsi üçün insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması halında aşağıdakı meyarların kompleks şəkildə mövcudluğunun gözlənilməsi: Müdaxilənin əsaslılığı-qanuniliyi; Müdaxilənin legitimliyi; Müdaxilənin zəruriliyi;

Yoluxucu xəstəliklərin yayılmasının qarşısının alınması məqsədi ilə tətbiq edilən karantin rejimlərinin və digər özünü təcrid tədbirlərinin insan hüquqlarının pozuntusuna səbəb olmaması üçün bu kimi hallarda Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin prezident hüququnda müəyyən edilmiş iki əsas meyarın gözlənilməsi: “yoluxucu xəstəliyin yayılmasının ictimai sağlamlıq üçün təhlükəli olub-olmaması”; “yoluxucu xəstəlik keçirən bir şəxsin tutulmasının xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün son vasitə olub-olmaması”.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Elmi doktrina:

1. Alindogan Jamela, HRW: COVID-19 Lockdown Violators in Philippines Abused, 13 August 2020;
2. Alonso-Zaldivar, Rocardo, U.S. Faces ‘Truly Daunting’ Challenges on Needed COVID Tests, 13 August 2020;
3. B. Bennett, Legal rights during pandemics: Federalism, rights and public health laws – a view from Australia, 235 (2006);
4. Brian Opeskin, The architecture of public health law reform: harmonisation of law in a federal system, 22 Melbourne Univ Law Rev 337, 369 (1998);
5. Cheng, V. C., Lau, S. K., Woo, P. C., & Yuen, K. Y., Severe acute respiratory syndrome coronavirus as an agent of emerging and reemerging infection, 20(4) Clinical microbiology reviews 660, 661 (2007);
6. Daniel O’Donnell, Commentary by the Rapporteur on Derogation, 7 Human Rights Quarterly 23, 23-25 (1985);
7. Dowty Alan, Closed Borders: the Contemporary Assault on Freedom of Movement, (1989);
8. Emilie M. Hafner-Burton et al. “Emergency and Escape: Explaining Derogations from Human Rights Treaties”, 2020;
9. Gostin LO, Archer R., The duty of states to assist other states in need: ethics, human rights and international law, 35 J. Law Med Ethics 526, 533 (2007)
10. James G. Hodge, Jr., Lawrence O. Gostin, Kristine Gebbie, and Deborah L. Erickson, Transforming public health law: the Turning Point Model State Public Health Act, 34 J

Law Med Ethics 77, 84 (2006).

11. Joan F. Hartman, Derogation from Human Rights Treaties in Public Emergencies – A Critique of Implementation by the European Commission and Court of Human Rights and the Human Rights Committee of the United Nations, 22 HARV. INT'L LJ. 1, 2-3 (1981);

12. Harris, D. J.; O'Boyle, M.; Bates, E. P.; Buckley, C. M., "The Law of European Human Rights Convention", 2013. 35 - 155 , 36 - 156

13. Hauer E. Computing what the public wants: some issues in road safety cost-benefit analysis. *Accid Anal Prev.* 2011;

14. Karl Doehring, "Public International Law edition 2", İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2002, 4. Baskı. (7)

15. Karl J. Partsch, « Experiences Regarding the War and Emergency Clause (art.15) of the European Convention of Human Rights, (1971);

16. Katharina Ó Cathaoir, "Human Rights and Health in Times of Pandemics: Necessity and proportionality", *Kings inn Law review*, edition 4 volume 1, 2020;

17. Ludwig, S., Stitz, L., Planz, O., Van, H., Fitch, W. M., & Scholtissek, C., European swine virus as a possible source for the next influenza pandemic?, 212(2) *Virology* 555, 556 (1995);

18. Martin Scheinin, Helga Molbæk-Steensig, "Human-rights-based versus Populist Responses to the Pandemic", *Pinset and Masons Law Review*, volume 5, 2020;

19. Michel Rose, 'We are at war': France imposes lockdown to combat virus (Reuters, Mar. 16, 2020);

20. Steven L. B. Jensen, "Human Rights against Human Arbitrariness: Pandemics in a human rights historical perspective", *Louisiana Law Review*, edition 15 volume 2, (2020);

21. Tove H. Malloy, "COVID-19 Risk Communication: The right to information and participation", *Kings inn Law review*, edition 4 volume 3, 2020;

22. Valentino BA. The true costs of humanitarian intervention-the hard truth about a noble notion. *Foreign Aff.* 2011;

23. Ulrich Beck, «Risk Society towards brand new modernity», İthaki Yayınları, 2. nəşr, İstanbul, 2016.

Beynəlxalq sənədlər:

24. Amnesty International, "Covid-19 Response and Rebuilding Principles", April 2020.

25. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı "Müki və Siyasi Hüquqlar haqqında Pakt", 1966.

26. The Siracusa Principles on the Limitation and Derogation Provisions in the International Covenant on Civil and Political Rights, 1984.

27. "İnsan hüquqlarının və əsas azadlıqların müdafiəsi haqqında" Avropa Konvensiyası, Roma, 1953-cü il 3 sentyabr;

28. Human Rights Committee, Statement on derogations from the Covenant in connection with the COVID-19 pandemic, 24 Apr., 2020, CCPR/C/128/2.

29. United Nations, "COVID-19 and Human Rights-We are all in this together", April 2020.

İnternet resursları:

30. <https://www.coe.int/en/web/human-rights-rule-of-law/covid19>

31. <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>,

32. <https://www.icnl.org/covid19tracker/?location=&issue=10&date=&type=>,

33. [https://www.parliament.wa.gov.au/Parliament/Bills.nsf/5924018EE-A598B994825853B001C0B08/\\$File/Bill179-1.pdf](https://www.parliament.wa.gov.au/Parliament/Bills.nsf/5924018EE-A598B994825853B001C0B08/$File/Bill179-1.pdf),

34. <http://www.iga.gov.bh/en/article/the-iga-begins-distribution-of-electronic-bracelets-compatible-with-beaware-app>,
35. <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORF-TEXT000041746313&categorieLien=id#>,
36. <https://www.bundeskanzlerin.de/bkin-de/aktuelles/bund-laender-beschluss-1744224>,
37. <https://www.gazzettaufficiale.it/eli/id/2020/03/08/20A01522/sg>,
38. <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>,
39. http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/7/pdfs/ukpga_20200007_en.pdf,
40. <https://docs.google.com/spreadsheets/d/e/2PACX1vTyXolXl2whyI9akO7WT-5tL9dzUdwOfFJZC9K-DHu1C7JhmD-R5QM4EMe2k9gmBrY5c3-P08qhs8ijW/pubhtml#>,
41. <https://www.icnl.org/covid19tracker/#>,
42. <https://www.iletisim.gov.tr/english/haberler/detay/director-of-communications-altun-shares-a-post-on-pandemic-isolation-tracking-project>,
44. <https://www.icisleri.gov.tr/65-yas-ve-uzeri20-yas-altikronik-rahatsizligi-bulunan-kisilerin-sokaga-cikma-kisitlamasi-istisnasi-genelgesi>,

Məhkəmə qərarları:

45. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, *Enhorn v. İsveç* (*Enhorn v. Sweden*).
46. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, *Əbduləziz, Kabales və Balkandali Birləşmiş Krallığa qarşı* (*Abdulaziz, Cabales and Balkandali v. the United Kingdom*).
47. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, *Həndisayd Birləşmiş Krallığa qarşı* (*Handyside v. the United Kingdom*); və *Reyes Birləşmiş Krallığa qarşı* (*Rees v. the United Kingdom*).
48. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi, *Rasmussen Danimarkaya qarşı* (*Rasmussen v. Denmark*).